صحیفه‌ای منظوم

مهدی دشتی*

چکیده: نویسنده در این گفتار، ترجمهٔ منظوم فارسی صحیفه سجادیه را براساس تنها نسخهٔ خطی شناخته شدهٔ آن می‌شناساند. ناظم آن، تقی عنوان نگار ملقّب به دبیر اعلم، از رجال دولتی قرن چهاردهم هجری قمری بوده و این نسخه، تنها ۲۷ دعا را دربردارد. نگارنده مقاله، ضمن معرفی نسخه، نمونه‌هایی از متن دعاها و ترجمهٔ آنها را آورده و برخی از آثار ناظم را معرفی کرده است. نکاتی از شرح حال او نیز در خلال بررسی این آثار، بیان شده است.

کلید واژه‌ها: صحیفه سجادیه / ترجمه منظوم فارسی / عنوان‌نگار، تقی / دبیر اعلم

بسم الله الرحمن الرحیم

بر بساطِ آن ملیک بی‌شریک　　هم مگر رهبر شود خوش آن ملیک

کاهدِنا تعلیم فرموده زِ جود　　هر دَمی آرم توکّل بر ودود

دو بیت فوق، سرآغاز نسخه‌ای است خطّی که موضوع آن ترجمهٔ منظومِ ادعیهٔ صحیفهٔ سجادیه است به زبان فارسی.

ظاهراً این کار در نوع خود، بدیع و بی‌سابقه است، چرا که در فهرستهای منتشرشدهٔ عمومی همچون الذریعة ج ۴ یا فهرست‌های ویژه مانند کتاب آقای سید محمد حسین

---

* ـ استادیار، دانشگاه علامه طباطبایی.

حکیم،[1] نمونه‌ای متقدم بر آن گزارش نشده است.

این نسخه به شمارهٔ ۱۴۵۶۶ در بخش نسخ خطی کتابخانهٔ مجلس شورایِ اسلامی (میدان بهارستان) موجود است و آگاهی بنده از آن نیز به واسطهٔ دوستانی[2] بود که همیشه توفیق رفیقِ راهشان باد.

مشخصات ظاهری و فهرست نسخه

مشخّصات ظاهری نسخه به شرح زیر است:

این نسخه، مجلّد به جلدی مقوایی است و تعداد صفحات آن، ۱۱۲ صفحهٔ شماره‌دار و جنس کاغذ آن از نوع فرنگی است. نویسنده، مطالب را به خطِّ نستعلیق با مرکب مشکی نوشته و هر صفحه دارای ۳۰ سطر است. آغاز نسخه مشتمل بر مقدمه‌ای منظوم شامل ۴۰ بیت است که ۲۸ بیت از آن در صفحه یکم و ۱۲ بیت در صفحهٔ دوم آمده است. روش نویسنده در نگارش ابیات آن است که هر دو بیت متوالی را در یک سطر بنویسد. مجموع ابیات مندرج در این نسخه با احتساب ۴۰ بیت مقدّمه، ۱۹۹۴ بیت است که همه در قالبِ مثنوی و در بحر رَمَل مسدّس سروده شده است.

پس از ۴۰ بیتِ مقدمه، مترجم ابتدا اصل عربی هر دعا را به ترتیب ادعیهٔ صحیفهٔ سجّادیه آورده، آنگاه به ترجمهٔ منظوم آن همّت گماشته است[3]. بدین ترتیب ۲۶ دعا همراه با ترجمهٔ آن در این نسخه مشاهده می‌شود. لکن در پایان، تنها متنِ دعای بیست و هفتم وجود دارد و از ترجمهٔ آن خبری نیست که این نکته به روشنی گویایِ

۱ـ کتاب نسخه‌های خطّی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه، سید محمد حسین حکیم. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۳۸۲ ش.

۲ـ این دوستان، یکی آقای حافظیان است که اوّل بار بر این نسخه آگاهی یافت و دیگری آقای عبدالحسین طالعی که مرا از محلّ نسخه و شمارهٔ آن با خبر ساخت.

۳ـ خود در ابیات مقدمه بدین شیوهٔ کار تصریح کرده:

هر دعا را عین بنویس ابتدا　　ای دبیرِ اعم آنگه نظم را.

(ص ۲، بیت ۳۹)

نقصان نسخه است.[1]

ترتیب دعاها و تعداد ابیاتِ ترجمهٔ هرکدام به شرح زیر است:

دعای اول ـ متن و ترجمه، ۱۵۲ بیت (ص ۲ ـ ۹) ؛ دعای دوم ـ متن و ترجمه، ۵۶ بیت (ص۹ـ۱۲) ؛ دعای سوم ـ متن و ترجمه، ۷۵ بیت (ص ۱۲ ـ ۱۷) ؛ دعای چهارم ـ متن و ترجمه، ۸۴ بیت (ص ۱۷ ـ ۲۱) دعای پنجم ـ متن و ترجمه، ۸۶ بیت (ص ۲۱ ـ ۲۵) ؛ دعای ششم ـ متن و ترجمه، ۱۰۲ بیت (ص ۲۵ ـ ۳۱) ؛ دعای هفتم ـ متن و ترجمه، ۶۰ بیت (ص ۳۱ ـ ۳۴) ؛ دعای هشتم ـ متن و ترجمه، ۳۴ بیت (ص ۳۴ ـ ۳۶) ؛ دعای نهم ـ متن و ترجمه، ۳۲ بیت (۳۶ ـ ۳۸)؛ دعای دهم ـ متن و ترجمه، ۳۲ بیت (ص ۳۸ ـ ۳۹) ؛ دعای یازدهم ـ متن و ترجمه، ۳۶ بیت (ص۳۹ ـ ۴۱) ؛ دعای دوازدهم ـ متن و ترجمه، ۸۲ بیت (ص ۴۱ ـ ۴۵)؛ دعای سیزدهم ـ متن و ترجمه، ۱۱۴ بیت (ص ۴۵ ـ ۵۱) ؛ دعای چهاردهم ـ متن و ترجمه، ۶۸ بیت (ص۵۱ـ۵۴)؛ دعای پانزدهم ـ متن و ترجمه، ۳۸ بیت(ص ۵۴ ـ ۵۶) ؛ دعای شانزدهم ـ متن و ترجمه، ۱۴۱ بیت (ص۵۶ ـ ۶۴) ؛ دعای هفدهم ـ متن و ترجمه ـ ۸۰ بیت (ص ۶۴ ـ ۶۹)؛ دعای هیجدهم ـ متن و ترجمه، ۱۸ بیت (ص ۶۹ ـ ۷۰) ؛ دعای نوزدهم ـ متن و ترجمه، ۳۰ بیت(ص ۷۰ ـ ۷۲)؛ دعای بیستم ـ متن و ترجمه، ۲۰۴ بیت (ص ۷۲ ـ ۸۴) ؛ دعای بیست و یکم، متن و ترجمه، (ص ۸۴ـ۸۹)؛ دعای بیست و دوم ـ متن و ترجمه، ۹۴ بیت (ص ۸۹ ـ ۹۴) ؛ دعای بیست و سوم ـ متن و ترجمه، ۵۲ بیت (ص ۹۴ ـ ۹۷) ؛ دعای بیست و چهارم ـ متن و ترجمه، ۸۵ بیت (ص۹۷ ـ ۱۰۲) ؛ دعای بیست و پنجم، ۸۵ بیت (ص ۱۰۲ ـ ۱۰۷)؛ دعای بیست و ششم ـ متن و ترجمه، ۳۴ بیت (ص۱۰۷ ـ ۱۰۹) ؛دعای بیست و هفتم ـ متن (ص ۱۰۹ ـ ۱۱۲).

نکات مندرج در مقدمه:

۱ . تاریخ آغاز ترجمه، روز شنبه نوزدهم شوال ۱۳۴۲ ق است:

این دم مخصوص، شنبه باشدا برج جوزا را چهارم آمدا

---

۱ ـ بنا به دلایلی که پس از این خواهد آمد، گمان این بنده آن است که احتمالاً ناظم به دلیل فوت، از ادامهٔ کار بازمانده است.

نوزده شوال سیچقان ایل ترک[1] الف و سیصد چهل و دو حقّ بزرگ
بر صحیفهٔ کاملهٔ سجّادیه که عبادالله را شد هادیه
خالق بیچون هدایت کردی‌ام شبنمی را رهبر آمد سویِ یَم

۲. زمان این ترجمه، بی‌کاری از وزارت داخله بوده است:

ترجمه آرم صحیفه کامله زانکه بیکار از وزارت داخله

۳. ناظم، علاوه بر آنکه در وزارت داخله بوده، به دبیر اعلم مشهور بوده است:

با وجودی که دبیر اعلم‌ام در بر خورشید از ذرّه کم‌ام

۴. گرچه تصریح دارد که دعاهای صحیفه پنجاه و چهار دعاست:

پنجه و چاراست بر چهارم امام و آن دعاها این بود بدو وختام

لکن در همین مقدمه از پنجاه و سه دعا نام می‌برد:

پنجه و دو در تذلّل آمدا اندر استکشاف پنجه سه شدا

نمونه‌هایی از متن دعاها و ترجمه‌های آنها

۱. الحمدلله الاول بلا اوّل کان قبله و والآخر بلا آخر یکون بعده، الذی قصرت عن رؤیته ابصار الناظرین و عجزت عن نعته اوهام الواصفین (دعای ۱)

حمد مخصوص خدائی که ورا اوّلی نبود خود اوّل باشدا
هیچ اوّل قبل از او نبود خود او قبل قبل ات اوّل از اوّل بگو
آخر هر آخری هم او شدی اول و آخر جز او کس نبوَدی
آن خدا که قاصر از دیدار اوست چشم‌ها و خالق چشم آن نکوست
قاصر آمد چشم‌های ناظرین در مقام رؤیت چشم‌آفرین
واصفان در نعت و وصفش عاجزند هرچه افصح خوش عبارت آورند

(ص ۴)

۲. والحمدللّه الذی منَّ علینا بمحمّد نبیّه صلی الله علیه و آله دون الامم الماضیة و القرون السالفة

---

۱ ـ سیچقان به ترکی موش باشد و ایل، سال. ترکان عادت داشتند که سال‌ها را به نام حیوانات می‌نامیدند.

بقدرته الّتی لا تعجز عن شیءٍ. (دعای ۲)

حمد للّه که به ما منّت نهاد — آن خداوندِ کریمِ ذو وداد
بر وجود حضرت [خیر] البشر — خاتم پیغمبران دافعِ شرّ
بر وی و بر آل اطهارش خدا — بدهدی صلّوا و خوش بی‌انتها
حقّ به ما مخصوص کرد این موهبت — بذل این پیغمبر و این مرحمت

(ص ۱۰ و ۱۱)

۳. اللّهم و اتباع الرسل و مصدّقوهم من اهل الارض بالغَیب عند معارضة المعاندینَ لهم بالتکذیب و الاشتیاق الی المُرسَلین بحقائق الایمان. (دعای ۴)

بارالها از برای آن کسان — که رسل را آمدندی تابعان
هم به تصدیق رسل هستند خود — اهل هرجا کاین چنین با صدق شد
غایبانه این دو خصلتشان بود — تابعیت نیز تصدیقش شود
چون معارض شد معاندا این زمان — زین دو خصلت آورد تکذیبشان
اشتیاقش باشدی بر مرسلین — زان حقایق که به ایمان شد قرین

(ص ۱۸)

۴. اللهم انّی اعوذبك من هیجان الحرص و سورة الغضب و غلبة الحسد و ضعف الصّبر و قلّة القناعة.(دعای ۸)

بارالها من به تو آرم پناه — ز اضطراب حرص اندر مال و جاه
همچنین از سختی خشم و غضب — و ز حسد کآرد زوال کس طلب
چون حسد غالب شود خواهد چنان — تا زوال آید نعم بر دیگران
همچنین از ضعف صبر خویشتن — وز قناعت کم نمودن کاستن

(ص ۳۵)

۵. اللهم اختم بعفوك اَجَلی و حقّق فی رجاء رحمتك اَمَلی. (دعای ۲۰)

وقتِ من با عفو خود کن اختتام — ای خدای مهربان خاصّ و عام
کن محقّق در رجاء رحمتت — آرزویم ای تو صاحب مرحمت

(ص ۸۳)

چنان که مشاهده می‌شود، ناظم از حیث ادبی قوی دست نیست و شعر او بس متوسط بوده و احتمالاً به همین خاطر، تا امروز مورد اعتناء قرار نگرفته است.

ناظم این اشعار کیست؟

چنان که گفته آمد، از نسخهٔ مورد بحث پاسخ روشنی حاصل نمی‌شود. لکن به دلیل مشابهت خطّی [۱] و سَبکی [۲] تمام، میان این نسخه و دو نسخهٔ خطّی دیگر که شرح آنها پس از این خواهد آمد، معلوم می‌گردد که ناظم، شخصی است به نام تقیِ عنوان نگار.[۳]

اوّلین نسخه، ترجمهٔ منظوم مصباح الشریعه است به شمارهٔ ۱۴۵۶۵؛ تاریخ کتابت آن ۱۳۳۷ هـ. ق است. به خط نستعلیق، با جلد مقوایی و بر کاغذ فرنگی.

مجموع صفحات آن ۱۹۸ صحفهٔ شماره‌دار است. ناظم در مقدمهٔ منظوم خود تصریح دارد که در زمان احمدشاه می‌زیَد که او را نخستین شاه مشروطه می‌داند:

این نخستین شاه مشروطه است بر که خدا بنشاندیَش جایِ پدر

(ص ۱)

و در صفحهٔ سوم، تصریح به عنوان خویش دارد و تاریخ نظم و کتابت نسخه:

آن صدم باب از عبودیّت نگار سالِ هجری را بگو **عنوان‌نگار** !

اَلْف و سیصد سی و هفت آن باشدی جز توکّل بر خدایم نبوَدی

نسخه دوم، ترجمهٔ منظوم کلمات قصار امیرالمؤمنین علیه السلام است. شمارهٔ نسخه ۱۴۵۶۴ است، با ۱۵۴ صفحهٔ شماره‌دار که البته شماره‌ها به لاتین نوشته شده، جنس کاغذ و خط

---

۱ ـ صورت عکسی از هر سه نسخه در انتهای مقاله آورده شده، تا شباهت و درواقع یگانگیِ تامّ هر سه نسخه از حیث خطّ معلوم گردد.

۲ ـ هر سه نسخه با مقدمه‌ای منظوم آغاز می‌گردد. بعد قطعاتی از متن اصلی و متعاقباً ترجمهٔ منظوم آن ها آورده می‌شود.

۳ ـ این شناسایی حاصل دقت و باریک‌بینی استاد عبدالحسین حائری است که درکمال سخاوت و لطف، مرا از نتیجهٔ آن آگاه ساختند. از خداوند برای ایشان طول عمر و سلامت مسألت دارم.

همانی است که در نسخه‌های پیشین بود. یعنی کاغذ فرنگی و خطّ نستعلیقِ متوسّط.

این کتاب نیز با مقدمه‌ای منظوم (ص 1 و 2 و3) آغاز می‌شود، آنگاه به ترتیب ابتدا کلمه‌ای از کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام می‌آید، مانند: **ایمانُ المَرء یُعْرَفُ بِاَیْمانِه**. آنگاه ترجمهٔ آن به ترکی، فارسی و فرانسه می‌آید. و در آخر ترجمهٔ منظوم آن به فارسی ذکر می‌شود. البتّه در حاشیه هم لغات فرانسه با برابر آن به فارسی آورده شده است. کلمات حضرتش علیه السلام به ترتیب حروف الفباست، یعنی از باب الالف آغاز گشته (ص 3)، و باب الیاء ختم شده است. (ص150-154). در آخر نیز خاتمه‌ای منظوم دارد در قالب قصیده. تاریخ اتمام، دهم شوال سال هزار و سیصد و سی و هفت قمری است، در عهد احمدشاه قاجار و وزارت وثوق الدوله:

شاه احمد با وثوق الدوله خوش — در شهی و در وزارت پایَدا
نقداً اتمامش بتاریخ آورد — دهم شوال و سال هجریا
الف و سیصد سی و هفت برج الاسد — هفده از سرطان... !
دولتِ حق داده پاینده بُوَد — شکرها **عنوان‌نگار** آرد بجا

از مقدمهٔ منظوم نسخهٔ اخیر حاصل می‌شود که:

۱ ـ ناظم، نظامی بوده است و ترک زبان. و در این زمان (۱۳۳۷ هـ. ق) ایّام کهولت را می‌گذرانده است.

چاکر دیرین لشکر این زمان — از امیرالمؤمنین نیکو قصار
ترجمه عرضه کند در سه زبان — ترک و خرس و از فرانسه خواستار
چون من المهد الی اللحد آمده — گاه پیری هم بپوشد این دثار
هر خطایی رفته، آریدش صحیح — زآنکه از پیران نه عیب آمد عثار

(ص 3)

۲ ـ با توجّه به پیری ناظم در سال ۱۳۳۷ هـ. ق. بعید نیست که در سال ۱۳۴۲ هـ. ق در اثنایِ نظم صحیفه از دارِ دنیا رفته و لذا کار ناتمام مانده باشد.

تصریح ناظم به نام و لقب خویش

در ص 4 از نسخهٔ اخیر، در ترجمهٔ «ایمان المرء یُعرَف بأیمانه»، ناظم به اسم و لقبِ خویش چنین تصریح می‌کند:

می‌شناساند قَسَم‌ها، مرد را — صدق و کذبش که چه ایمان داردا

از خدا خواهد **تقی عنوان‌نگار** — بر قَسَم حاجت نیفتد مرد را

نکته‌ای دیگر

در بررسی پیرامون شرح حال عنوان نگار، به دو رساله از وی برخوردیم که در علم نحو است: یکی منظومه‌ای فارسی و دیگر رساله‌ای به صورت نثر پارسی. این دو رساله در ضمن یک مجموعه به شمارهٔ ۱۳۷ ضمن مخطوطات مرکز احیای میراث اسلامی در قم نگاهداری می‌شود. در فهرست آن مرکز، از عنوان‌نگار به شکل «دبیر اعلم تقی بن محمد ساوجبلاغی عنوان‌نگار» یاد شده و آمده است که منظومهٔ او بیش از هفتصد بیت در بر دارد که قواعد نحو عربی را با اختصار به نظم پارسی درآورده و در دهۀ دوم جمادی‌الاخری ۱۳۳۵ قمری به پایان برده است. رساله در نحو را نیز در ۲۵ شعبان ۱۳۳۵ قمری به پایان رسانده است. هر دو نسخه به خطّ مؤلف است. (فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید احمد حسینی اشکوری، ج ۱، ص ۲۵۸ ـ ۲۵۹).

متأسفانه در فرصت محدودی که بود ـ علی‌رغم کوشش‌هایی که با راهنمائیِ استاد حائری در تذکره‌ها و دیگر مظانّ برای کسب اطلاعات بیشتر از «تقی عنوان‌نگار» به عمل آمد ـ نتیجه‌ای بیش از این حاصل نیامد. خدایش غریق رحمت کناد.

فهرست منابع

۱ ـ بامداد، مهدی. شرح رحال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری (۶ ج) تهران: زوار، ۱۳۴۷ ش.

۲ ـ تهرانی، آقا بزرگ. الذریة الی تصانیف الشیعة (۲۶ جلد). بیروت: دار الاضواء.

۳ ـ حسینی اشکوری، سید احمد. فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث

اسلامی ج ۱. قم: مرکز احیاء میراث اسلامی، ۱۳۷۷ ش.

۴ ـ حکیم، سید محمد حسین. نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفهٔ سجادیه. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۸۲ ش.

۵ ـ عاقلی، باقر. روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب.

۶ ـ عاقلی، باقر. مشاهیر رجال ایران.

۷ ـ مشار،خان بابا.مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، ۶ جلد.تهران: مؤلف ۱۳۴۰ش.